

Fredede fortidsminder og beskyttede diger

i Kolding, Haderslev, Aabenraa, Tønder og Sønderborg kommuner

af Museumsinspektør Tenna R. Kristensen (tekr@msj.dk)

Når et fortidsminde er fredet, er det ifølge Museumsloven beskyttet mod ændringer og ødelæggelse. Det skal sikres og bevares, så det kan opleves både af os og de kommende generationer. De fredede fortidsminder er med til at give landskabet karakter, og de betyder meget for oplevelsen og forståelsen af kulturlandskabet. De indeholder desuden en bank af viden om vores historie, så også af den grund er det vigtigt, at de bevares for eftertiden og sikres mod ødelæggelse.

fig. 1 Voldsted fra middelalderen beliggende vest for Taps

Hvad er et fredet fortidsminde?

Der findes omkring 33.000 fredede fortidsminder i Danmark. Nogle fortidsminder er umiddelbart fredede blot de er synlige. Det gælder for eksempel: gravhøje, dysser og jættestuer, ubebyggede voldsteder og værfter, forsvarsanlæg, ruiner, runesten og sten med helleristninger, kors, milepæle og vildtbanesten.

Fig. 2 Langdysse ved Brandsbøl

Andre fortidsminder er kun fredede, hvis Kulturstyrelsen har givet ejeren besked. Det gælder for eksempel: mølleanlæg, dæmninger, broer og veje, bebyggede voldsteder og værfter, helligkilder, bopladser, krigergrave, sten- og jorddiger, agerspor m.m.

Fig. 3 Bodenhoffs kilde i Hjelm skov ved Aabenraa

For en fuldstændig liste se:

<https://slks.dk/fortidsminder-diger/fredede-fortidsminder/fredede-fortidsminder-er-mere-end-gravhoeje/>

Love og regler

Hvad betyder det at eje et fredet fortidsminde?

Ifølge loven er det ejeren af et fortidsminde, som har ansvaret for, at fortidsmindet ikke lider overlast. Det gælder også, selvom jorden er bortforpagtet, udlejet eller en maskinstation ordner jordarbejdet.

2-meter bræmmen

Man må på ingen måde ændre i fortidsmindets tilstand. Der må ikke udføres jordbehandling, plantes eller gødes på fortidsmindet eller to meter omkring det. Der må heller ikke anvendes metaldetektor. Disse bestemmelser fremgår af Museumsloven § 29 e og § 29 f. Det er Slots- og Kulturstyrelsen som er myndighed og træffer afgørelser i henhold til loven. Loven skal forvaltes restriktivt og kun i helt særlige tilfælde kan der dispenseres fra den.

Fig. 4 Der må ikke dyrkes nærmere end to meter fra foden af fortidsmindet.

Fig. 5 Undgå at dygne fortidsminderne til med affald og marksten

Læs mere på:

<https://slks.dk/fortidsminder-diger/fredede-fortidsminder/ansoeg-om-dispensation/>

100-meter beskyttelseszone

For at sikre at fortidsmindet vedbliver at være synligt i terrænet, er der en beskyttelseszone på 100 meter fra fortidsmindets ydergrænse (undtagen blandt andet milepæle, krigergrave og mindesmærker). Inden for denne beskyttelseszone må man ikke foretage terræ ændringer. For eksempel må man ikke bygge, plante ny skov, anlægge nye hegn, placere campingvogne, skure m.m. Almindelig landbrugsmæssig drift er tilladt på arealet uden for 2-meter bræmmen, men plantning af juletræer, frugttræer og lignende er ikke tilladt uden forudgående dispensation.

Fig. 6 og 6b I dag er det ikke tilladt at bygge så tæt på en gravhøj eller placere store ting inden for 100 meter zonen af et fredet fortidsminde

100-meter beskyttelseszonen er omfattet af Naturbeskyttelsesloven § 18, og det er kommunerne som administrerer denne lov. Det er derfor hos kommunen, man skal søge om dispensation, hvis man planlægger at foretage ændringer inden for 100-meter zonen.

Fig. 7 Omkring f.eks. krigergrave er der ingen 100-meter beskyttelseszone. Krigergraven ved Bøffelkobbølhuset i Dybbøl.

Læs mere på:

<https://slks.dk/fortidsminder-diger/fredede-fortidsminder/fortidsminde-beskyttelseslinjen/>

Tilsynet med de fredede fortidsminder

Selvom 33.000 af Danmarks fortidsminder er fredede og således i princippet skulle være beskyttede mod ødelæggelse, er virkeligheden nogle gange en anden. Det har derfor gennem årene vist sig, at et systematisk tilsyn og hurtig opfølgning fra myndighederne side, formindsker skadernes antal og omfang. Slots- og Kulturstyrelsen har valgt at uddelegere tilsynsopgaven til 10 museer i Danmark.

Fig. 8 Langdysse i Nørreskoven på Als

I Kolding, Haderslev, Aabenraa, Sønderborg og Tønder kommuner udføres tilsynet af en faguddannet arkæolog ansat på Museum Sønderjylland. Tilsynet foregår hele året.

Fig. 9 Stendyssen Myrpolde nordøst for Aabenraa

Når arkæologen er ude at besøge de enkelte fortidsminder bliver følgende kontrolleret:

- Fortidsmindets tilstand. Det bliver kontrolleret om fredningsbeskrivelsen passer med fortidsmindets tilstand i dag. Teksten rettes så den passer, og eventuelle forhold noteres (ligger der affald eller stenkasser på fortidsmindet, er der kreaturskader, maskinspor etc.).
- 2-meter bræmmen. Omkring alle fredede fortidsminder er der en såkaldt dyrkningsfri 2-meter bræmme der skal forhindre, at der pløjes, plantes, gødes eller foretages anden jordbearbejdning indenfor en afstand af 2 meter fra fortidsmindets fod. Man må heller ikke benytte metaldetektor indenfor bræmmen.
- Fortidsmindets placering. Det kontrolleres, at fortidsmindet er korrekt placeret på de aktuelle kort.

Fig. 10 og 11 Det bliver kontrolleret om fortidsmindet har lidt overlast. Her ses gravhøje med alvorlige skader efter græssende kreaturer.

Hvad sker der, hvis der konstateres overtrædelser?

Museet sender efter besigtigelsen en beskrivelse af fortidsmindets tilstand til Slots- og Kulturstyrelsen. Er der sket overtrædelse af loven, er det Slots- og Kulturstyrelsen, som beslutter, hvad der skal ske, for at forholdet kan bringes i orden. Hvis man har modtaget en henstilling, påbud eller påtale fra Slots- og

Kulturstyrelsen om at bringe forholdet i orden, vil museet på et givent tidspunkt atter besigtige fortidsmindet for at kontrollere om dette er sket. I særligt grove tilfælde kan der ske en politianmeldelse med mulig efterfølgende bødestraf. Landmænd skal også være opmærksomme på, at der kan ske refusion i landbrugsstøtten, da fortidsminderne er omfattet af krydsoverensstemmelsessystemet.

Det er Slots- og Kulturstyrelsen, der er myndighed, og det kan derfor ikke nytte, at klage til museet over Slots- og Kulturstyrelsens afgørelser.

Pleje af fortidsminder

Kommuner og Staten skal selv pleje de fortidsminder, som de selv ejer. Kommunerne har desuden mulighed for at indgå frivillige aftaler med private lodsejere om at pleje privatejede fortidsminder. Men lodsejerne kan også selv hjælpe med at sikre kulturarven ved at pleje og passe deres fortidsminder. Det gøres for eksempel ved jævnligt at slå bevoksningen og sørge for, at der ikke opstår slid og bare pletter på fortidsmindet, så det nedbrydes.

Fig. 12 En smuk gruppe af lave gravhøje i Sønderskoven i udkanten af Sønderborg

Uønsket trævækst og gamle plantningsskader er et relativt stort problem på fortidsminderne. Træer, der får lov at vokse sig store, kan vælte i storme og efterlade store huller i fortidsmindet. Det blev især synligt under den store orkan i 1999, hvor mange fortidsminder blev skamferet af væltede træer. Træer og tæt krat forhindrer også indsynet til fortidsminderne. Mange seværdige fortidsminder kan man faktisk slet ikke se på grund af tilgroning.

Fig. 13 og 14 Tilgroet voldsted. Om sommeren kan man ikke se voldstedet for træer. Selvom fortidsmindet er mere synligt om vinteren, ville en udtyndning i trævæksten betyde bedre udsyn til voldstedet hele året og samtidig skåne voldstedet for skader efter væltede træer og trærodde.

Fig. 15 Vindfældet træ i kanten af langhøj.

Man må gerne selv fælde træerne, men rodstødene skal blive stående. Når man fjerner træer, grene og kvas skal det ske uden at skade fortidsmindet. Afgræsning af fortidsminder med husdyr er også tilladt. Men det er ejerens ansvar, hvis der opstår slidskader og fortrampninger. Hvis jorden er meget blød, er det ikke nogen god ide, at lade dyrene gå der for længe.

Fig. 16.

Man skal være opmærksom på, at man ikke selv må påbegynde en egentlig istandsættelse og restaurering af fortidsminderne, da det kræver en særlig ekspertise. Det er Slots- og Kulturstyrelsen, som beslutter hvorledes et fortidsminde skal istandsættes.

Hvis man er i tvivl om, hvad man selv må gøre, kan man kontakte museumsinspektør Tenna R. Kristensen: tekr@msj.dk

Læs også mere på:

<https://slks.dk/fortidsminder-diger/fredede-fortidsminder/bevaring-istandsaettelse-og-pleje/>

Fredede fortidsminder i Museum Sønderjyllands område

De ca. 2.500 fredede fortidsminder i museets område er en varieret gruppe. Hovedparten er gravhøje og størstengrave fra oldtiden, men der er også mange voldsteder fra middelalderen og renæssancen. Skålstens fra bronzetiden findes især på Als, og som en særlig og unik gruppe i Sønderjylland er de fredede værfter langs den sønderjyske vestkyst. En ganske betragtelig del af de fredede fortidsminder – omkring 500 anlæg – stammer fra nyere tid. Det er især milepæle og vildtbanesten samt mindesmærker fra de store krige i 1848 og 1864. Krigergravene ligger spredt ud over hele Dybbøl og Arnkilsøre, ligesom skanseanlæggene på Dybbøl Banke er store og markante fredede anlæg fra denne periode.

Fig. 17 I skovene syd for Kolding ligger mange flotte gravhøje - her ses en af dem

Fig. 18 De velbevarede langdysser ved Vedsted er nationale klenodier og passes af Staten.

Fig. 19 På østkysten af Rømø næsten helt nede i vandkanten ligger Borrebjerg, et voldsted fra middelalderen

Adgang for publikum til fortidsminderne

Med enkelte undtagelser er der som oftest adgang til de fredede fortidsminder, som ligger på arealer ejet af staten og kommunerne. Men der er ikke automatisk offentlig adgang til fredede fortidsminder, som ligger på privatejet jord. Mange steder er der indgået frivillige aftaler mellem myndigheder og lodsejere om adgang til fortidsminderne, og disse steder vil tit være skiltede. Men er man tvivl, er det en god ide at spørge ejeren om lov, førend man besøger et fortidsminde.

Fig. 20 Voldstedet Solvig nordøst for Tønder stammer også fra middelalderen og der er offentlig adgang til stedet.

Fig. 21a, 21b, 21 c Ruinen af Trøjborg slot stammer fra et anlæg som blev opført i 1580. Nedenunder gemmer sig rester af en middelalderlig forgænger.

Fig. 22 I udkanten af Nørreskoven på Als ses ruinen Østerholm Slot, som herremanden Thomas Sture opførte i 1555.

Hvor kan man finde oplysninger om fortidsminderne?

De fredede fortidsminder er registreret i databasen: Fund og Fortidsminder. Det er en offentlig database, og alle med adgang til internettet kan hente oplysninger om de fredede fortidsminder herfra. Her kan man også på et kort se, hvor fortidsminderne ligger. Alle de observationer, som de tilsynsførende registrerer vedrørende det enkelte fortidsminde, indberettes via Fund og Fortidsminder til Slots- og Kulturstyrelsen.

Se mere på:

<http://www.kulturarv.dk/fundogfortidsminder/>

Fig. 23a, 23b, 23c En særlig og helt unik gruppe af fortidsminder er de fredede værfter langs den sønderjyske vestkyst. Her er der værfter i Misthusum vest for for Skærbæk og i Gl. Frederikskov vest for Rudbøl.

~~Fig. 24a Fredet skanse ved Fredericia~~

Fig. 24b Skanse III på Dybbøl Banke

Fig. 24c Det indre af Skanse VI på Dybbøl Banke

Fig. 24d Krigergrav fra 1864 ved Sottrupskov

Fig. 24e Krigergrav fra 1864 på Dybbøl kirkegård

Fig. 25 En af de flotteste skålstene i Sønderjylland findes i Nørreskov på Als.

Fig. 26 Fredet kampestensbro over Søderup Å syd for Bredevad

Fig. 27 På Als ligger på øens højeste punkt Høgelsbjerg en stump af en hulvej med stensatte sider fra 1700-tallet.

Fig. 28 Langdysse i Kobbelskov på Broagerland.

Tilsynets historie

Det er ikke noget nyt, at fortidsminderne udsættes for ødelæggelse. Danmark fik sin første lov om beskyttelse af fortidsminder helt tilbage i 1937 (Bekmose 2007). Loven revideredes i 1961, men forblev stort set uændret som en enkelt paragraf helt frem til 1969, hvor den blev udvidet til et helt kapitel. I 1992 kom endnu en stor revision af loven. I 2001 blev museumsloven ændret igen også for de fredede fortidsminders vedkommende, og det er den lov, som hovedsageligt gælder i dag.

Tilsynet med fortidsminderne påbegyndtes samtidig med, at den første fredningslov blev vedtaget. Fredningsberedningerne startede derfor også i 1937 og foregik 20 år frem indtil 1957. I denne periode blev fortidsminderne registreret og beskrevet, og det er hovedsagelig fredningsteksterne fra dengang, som også i dag danner udgangspunkt for tilsynet. Det øverste ansvar lå først hos Nationalmuseet, hvor der i 1962 blev oprettet en fredningsafdeling. Den blev nedlagt allerede i 1969 og erstattet af Rigsantikvarens Fortidsmindeforvaltning. I 1970'erne oprettedes Fredningsstyrelsen, som i 1987 blev en del af Skov- og Naturstyrelsen, og i 2001 tilbageførtes kontoret til Kulturministeriet til det, som dengang hed Kulturarvsstyrelsens Fortidsmindekontor. I dag varetages området af Slots- og Kulturstyrelsen, som er en styrelse under Kulturministeriet.

Fredningsstyrelsen modtog i 1970'erne mange anmeldelser om beskadigelser af fortidsminder, og det blev snart klart, at der måtte et nyt tilsyn til. I 1979 og frem til 1999 påbegyndtes derfor en landsdækkende nyberedning af de fredede fortidsminder. Formålet var blandt andet "at få ajourført ældre, mangelfulde fredningsbeskrivelser, og få korrigeret fejllæsningsnoter på ældre kort". I 1999 hvor Skov- og Naturstyrelsen af sparehensyn nedlagde beredningen, skete det på et tidspunkt, hvor den endnu ikke var afsluttet (Bekmose 2007). Man forsøgte at få amterne til at overtage opgaven, hvilket kun lykkedes delvist. Med amternes nedlæggelse med udgangen af 2006, var der på landsplan et akut behov for at få et fornyet overblik over fortidsmindernes tilstand og få lagt tilsynet i faste rammer.

Slots- og Kulturstyrelsen valgte derfor i 2007 at udlægge denne opgave til lokalmuseerne. 10 museer i Danmark har således indgået kontrakt med Slots- og Kulturstyrelsen om at varetage tilsynsarbejdet.

Fig. 31 Nydam mose en tidlig forårsdag. Mosen er kendt viden om for sine fine fund fra jernalderen heriblandt den berømte Nydam båd. Mosen er også fredet som et fortidsminde og foruden de interessante fund er også opdagelsen af dem, udgravningerne og håndteringen af oldsagerne gennem tiden spændende læsning:

Jord- og stendiger

Også sten- og jorddiger er beskyttede af museumsloven (§ 29 a). Hovedregelen er: ”at diger, der er angivet på kortbladet for det pågældende område i Kort- og Matrikelstyrelsens kortværk Danmark (1:25.000) i den seneste reviderede udgave forud for den 1. juli 1992”, er beskyttede. Desuden er alle stendiger og andre diger, som ejes af offentlige myndigheder, og alle diger, som ligger på eller afgrænser beskyttede naturtyper, omfattet af lovens bestemmelser (Bang 2009).

Fig. 32 Beskyttet dige fra 1700-tallet på Broagerland.

Det er ikke helt let for lodsejere at finde ud af hvilke diger, der er beskyttede. På Danmarks Miljøportal kan man få et nogenlunde indtryk af hvilke diger, der er beskyttede. Men der er fejl i registreringerne og er man i tvivl, skal man henvende sig til sin kommune, som har pligt til at oplyse, hvorvidt et dige er beskyttet eller ej.

<http://arealinformation.miljoportal.dk/distribution/>

og man kan læse mere på:

<https://slks.dk/fortidsminder-diger/sten-og-jorddiger/>

Hvorfor skal jord- og stendiger være beskyttede?

Digerne er beskyttede, fordi de ligesom fortidsminderne er vigtige brikker i forståelsen af kulturlandskabet, og ligesom fortidsminderne er de med til at give landskabet karakter. Digerne vidner om skiftende tiders administrative grænser, om ejerforhold og landbrugets driftsformer. Udover kulturhistorien er digerne også væsentlige levesteder for planter og dyr. Der er derfor mange gode grunde til at bevare dem, og derfor er digerne omfattet af museumsloven § 29 a. Det er i loven præciseret, at der kun i sjældne tilfælde må gives dispensation til helt at fjerne et beskyttet dige, og at gennembrydningerne skal være så små og få som muligt.

Dispensationsansøgninger om fjernelse af diger

Men digerne er altså ikke egentligt fredede, og lodsejere kan søge om dispensation hos kommunerne om tilladelse til at fjerne hele eller dele af et dige. Selvom det er kommunerne, som bevilliger eller giver afslag på en dispensationsansøgning, er det Slots- og Kulturstyrelsen som stiller kravene til en eventuel reetablering af diget, samt fører tilsyn med at kravene overholdes. Det stedlige tilsynsmuseum fører, efter anmodning fra Slots- og Kulturstyrelsen, et tilsyn med diget.

Fig. 33 En del af diget er fjernet.

Museet bistår de fem kommuner i sit tilsynsområde i arbejdet med dispensationsansøgningerne. Når kommunerne har modtaget en dispensationsansøgning fra lodsejeren om fjernelse af hele eller dele af et dige, sender kommunen ansøgningen videre til museet. Museet udarbejder herefter så hurtigt som muligt en udtalelse om det pågældende diges kulturhistoriske værdi og betydning for kulturlandskabet. Museet forsøger på baggrund af gamle kort og skriftlige kilder at datere diget og at udrede hvilken slags dige, der kan være tale om. Denne udtalelse indgår herefter i kommunens overvejelser, når der bevilliges eller gives afslag på en dispensationsansøgning.

Det er vigtigt for museet at gøre opmærksom på, at museet IKKE er myndighed på dette område. Dispensationsansøgninger afgøres af kommunerne, og eventuelle overtrædelser af Slots- og Kulturstyrelsen. Det kan altså ikke nytte at klage til museet over en afgørelse.

Digernes alder

Kun meget få diger kan dateres præcist – men mange kan dateres omtrentligt ud fra deres beliggenhed, udseende, tidligere funktion o. lign. I mange tilfælde er det kun muligt at nå frem til en relativ datering – at nogle diger er ældre eller yngre end andre i en given struktur.

Dyrkning af jorden før udskiftningen

Det landskab vi ser i dag er i langt overvejende grad et produkt af de store landbrugsreformer fra slutningen af 1700-tallet og begyndelsen af 1800-tallet. Indtil da lå gårdene som hovedregel samlet i landsbyer med indmarken rundt om landsbyen opdelt i små private tofter til grønsagsdyrkning og småkreaturer. Uden for indmarken lå de egentlige marker, som landsbyens bønder dyrkede i fællesskab. Udenfor de opdyrkede marker lå enge, overdrev og skov, og disse område blev først og fremmest anvendt til græsning. Både gårdtofterne og indmarken kunne være indhegnet med sten- eller jorddiger. Hegnene omkring de dyrkede marker var ofte i de ældste tider af grene eller ris, som blev fjernet efter høst, hvorefter kreaturerne fik lov at afgræsse markerne (Christensen 1998).

Udskiftningstiden fra omkring 1800

I midten af 1700-tallet opstod tanken om, at denne gamle dyrkningsform måske kunne optimeres og rationaliseres. Det skulle blandt andet ske ved, at den enkelte bonde fik sin jord samlet i ét stykke og selv bestemte, hvornår der skulle sås, pløjes og høstes. Hvis det var en lille landsby, kunne gårdene måske blive liggende i landsbyen. Men ofte var det nødvendigt, at de bønder, der fik tildelt jord længst væk fra landsbyen, måtte flytte deres gårde ud på de nye marker og væk fra landsbyens fællesskab. For at markere de enkelte gårdes jorde, blev der i stor stil gravet grøfter og opkastet diger. Mange af de lange, lige diger vi kan se i landskabet i dag, er netop historien om den store udflytning af bøndergårdene fra landsbykernen omkring 1800. Den enkelte landmand indhegnede og markerede ligesom herremanden den jord, gården var blevet tildelt. De senere husmandsejendomme, som typisk er udskiftede fra hovedgårdsjorden, blev også ofte indhegnede. På hver ejendom kan indre diger vise opdelingen i forskellige marker.

Fig. 34 Et dige syd for Gl. Pjedsted. Diget stammer fra udskiftningstiden i 1700-tallet og markerer et ejendomsskel.

Digerne i Sønderjylland

For Sønderjyllands vedkommende skete udskiftningen relativt tidligt sammenlignet med resten af landet. Faktisk var det bønderne i hertugdømmerne, der gik forrest for at få udskiftet jorden, og det er i Sønderjylland nogle af Danmarks ældste udskiftningslandskaber findes. På Løjtland nord for Åbenrå, påbegyndtes udskiftningen således allerede i 1600-tallet og omkring Varnæs på Sundeved, blev området udskiftet 1710-11 (Fink 1941).

Fig. 35 og 36 Diger fra området omkring Varnæs, et af Danmarks ældste udskiftningslandskaber.

De fleste diger i Sønderjylland er simple jorddiger, som er lavet ved at grave en eller to grøfter, og den opkastede jord, har så udgjort selve diget. Grøfterne er i dag så godt som altid sløjfede, mens diget ses som en lav vold, sjældent over 1 meter høj. Ganske tit er diget tæt bevokset med buske og træer, men der ses også diger kun bevokset med græs. Der har før i tiden i Sønderjylland også været mange stendiger. Men de er næsten alle forsvundet. Museet har kun kendskab få bevarede stendiger i hele Sønderjylland.

Fig. 37 Stendige i Bommerlund Plantage

Fig. 38 Stendige i Nørreskoven på Als

Fig. 39 rest af stendige på den sydlige del af Kegnæs langs den gamle kirkevej.

Digerne forsvinder

Der har i nyere tid været en udbredt tendens til at fjerne de gamle diger og dermed en vigtig brik til forståelsen af kulturlandskabet. Den udbredte sammenlægning af gårde har betydet, at behovet for grænselinjer i mange tilfælde er overflødiggjort set med nutidens øjne. For det moderne landbrug ses digerne ofte som en hindring for en rationel dyrkning af markerne.

En undersøgelse fra begyndelsen af 1980'erne i fem områder i Østdanmark viste, at 70 % af de diger, som var vist på kort fra 1884, var forsvundet i 1981. Undersøgelsen bekræftede, at digerne hastigt er blevet fjernet i takt med udviklingen i landbruget og nyere tids byudvikling (Bang 2009). Det ser ud til, at det nu delvist er lykkedes at stoppe denne kedelige tendens, og at digerne ikke fjernes ulovligt med samme hast som tidligere. Men stadigvæk forsvinder alt for mange beskyttede diger, og dermed en del af den fælles kulturarv.

Forfatter og fotograf: Museumsinspektør Tenna R. Kristensen, tekr@msj.dk

Anvendt litteratur

Bang 2009: J. Bang (red.), Vejledning om beskyttede sten- og jorddiger. Kulturarvsstyrelsen (København 2009).

Bekmose 2007: M. Bekmose, Berejsningen og de fredede fortidsminder. Afrapportering af Fredningsstyrelsens og Skov- og Naturstyrelsens nyberejsning 1979-1999 (Upubliceret).

Christensen 1998: H. Christensen, Diger og hegn – elementer i kulturlandskabet. Sønderjysk Månedsskrift nr. 10, 264-270.

Christiansen/Kristiansen 2002: H. Christiansen/K. Kristiansen, Tilsyn Fredede Fortidsminder. Sønderjyllands Amt (Upubliceret).

Dehn 2009: T. Dehn (red.), Vejledning om pleje af fredede fortidsminder. Kulturarvsstyrelsen (København 2009).

Ethelberg et al. 2000: P. Ethelberg/E. Jørgensen/D. Meier/D. Robinson, Det Sønderjyske Landbrugs Historie. Sten- og Bronzealder. Skrifter udgivet af Historisk Samfund for Sønderjylland nr. 81. Haderslev Museum og Historisk Samfund for Sønderjylland (Haderslev 2000).

Ethelberg et al., 2003: P. Ethelberg/N. Hardt/B. Poulsen/A. B. Sørensen, Det Sønderjyske Landbrugs Historie. Jernalder, vikingetid og middelalder. Skrifter udgivet af Historisk Samfund for Sønderjylland nr. 82. Haderslev Museum og Historisk Samfund for Sønderjylland (Haderslev 2003).

Fink 1941: T. Fink, Udskiftningen i Sønderjylland indtil 1770 (København 1941).

Kristensen 2006: T. R. Kristensen, Tilsyn med privatejede fredede fortidsminder i Sønderjyllands Amt 2004-2006. Haderslev Museum (Upubliceret).

Thuesen Simonsen 2009: S. Thuesen Simonsen (red.), Vejledning om tilsyn med fortidsminder og sten- og jorddiger. Kulturarvsstyrelsen (København 2009).